

Ք Հ Ո Ւ Դ - Ք Ո Ւ Շ Ա Ն ^{*)}

(Հրէասպանութիւն)

Վ. Է. Պ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻԾ

VI

Ծերունի սագրազամը հեւալով, երեւեայ գաւազանը խփելով դարխանի սալայտակներին, հասաւ Շահի պալատի դուռը։ Դռնապանը, խոր գլուխ տալով ըստօրացրեց կարմիր մահուդէ վարագոյրը, որ ծածկում էր դռան մուտքը և թողեց անցնել սագրազամին, որին հետևում էին Սէլիմ շաթիրը և խալիչիկ սև ղուլը ¹⁾։

Հաջի-Միրզա-Աղասին մտաւ պալատի բիրունի ²⁾ մասը. դա մի ընդարձակ պարտէզ էր, կամ աւելի ճիշտն ասած, մի լայնատարած այգի, շրջապատուած չորս կողմից շինութիւններով։ Լայն ծառուղիներ, դարեւոր չինարի հաստաբուն ծառեր, բազմատեսակ և բազմերանգ ծաղիկներ, որոնց մշակութիւնը այնքան զարգացած է Պարսկաստանում ամենահին ժամանակներից, այդու կենտրոնում լճանման մի մեծ մարմարեայ աւազան, բազմաթիւ շատրուաններով, որի վրայ ծփում էր մի փոքրիկ նաւակ և որի վճիտ ջրի մէջ լող էին տալիս

*) Տե՛ս „Մուրճ“ № 2.

1) Ստրուկ։ 2) Պարսկաստանի բոլոր տները բաժանուած են բիրունի և Էնդէրունի (զրսի և ներսի) մասերի, առաջինը յատկացրուած է տղամարդկանց, երկրորդը՝ որը կոչւում է նաև հաբամխանայ—կանանց։

կարապներ, իսկ անկիւններում փոքրիկ աւազաններ, ջրի փոքր առուներ ծառաստանների երկու եղբերով, մանաւանդ կարմիր, սպիտակ և դեղին վարդերի, անուշաբոյր նարգիզների թփեր. թռչունների դայլայլիկները, առատ հոսող ջրի զովութիւնը և կարկաչիւնը՝ այդ ամենը դրախտի տեսք էր ընծայում ընդարձակ այգուն և մեղկալի հեշտասիրութիւն էր գրգռում այն մահկանացուի մէջ, որ արժանանում էր գերագոյն բախտին՝ մտնելու այդ դրախտը։ Այդտեղ տիրում էր լուութիւն, խորհրդաւոր լուութիւն. ամեն մարդ, այգեպան, ծառայ, դռնապան, սենեկապան, նոյն իսկ սաղարաղամբ քայլում էին հանդարտ, անաղմուկ, որովհետև ենթադրում էր, որ Տիեզերքի Բեւեռը կարող է չորս կողմի շինութիւնների դաշլիճներից մինում նստած լինի՝ ղէշլան ծխելիս, կամ սատրանջ խաղալիս և կամ այգում, սաղարթախիտ ծառերի ստուերների տակ հանգստանալիս։ Զգոյշ և խոհեմ վէզիրները, սարդարները, սպասաւարները, փիշիւրդմէթները հէնց մտնում են այգին թէ ոչ, հարկ են համարում խոր գլուխ իջեցնել դէպի այս և այն կողմը, ուր կարող է աներևոյթաբար բազմած լինել Շահը։

Սովորաբար, գարնան և ամառը, ցերեկները, Շահը գտնւում է պալատի արեւմտեան կողմի բաժնում, թանգարանին կից սրահներում։ այդ կողմի շինութիւնը ձգւում է մինչև հարամխանայի դուռը։

Սաղարաղամբ անցաւ մեծ աւազանի կողքով, մտաւ ընդարձակ ծաղկանոցը կամ նարընջատունը, ապա բարձրացաւ սանդուխներով և մտաւ այն թալարը, ուր առաւօտեան Շահը արել էր նախաճաշը. այդտեղ սենեկապան շահգադէն յայտնեց, որ Շահը կողքի փոքրիկ առանձնասենեակումն է և անհամբեր սպասում է ներան։ Մի քանի րոպէ կանգ առնելով և շունչ քաշելով, մեծ վիզիրը շփեց մօրուքը, դրստեց ջուրբայի թւերը, գլխարկը և նշան արեց փիշիւրդմէթին՝ բարձրացնել առանձնասենեակի վարագոյրը։ Շահը նստած էր մինդա-

բէի վրայ, իսկ առաջին՝ չորած էր մոռնէջիմ-բաշին, որ մէջտեղ դրուած նարդի զառերը ձեռքին խաղացնում էր: Ականակուռ զէյլանը մի ձեռքին բռնած, միւսով սուրճի փոքրիկ ոսկէ ֆինջանը, Շահը հաղիւ տեսաւ ծերունի սաղբաղամին, որ ֆինջանը դետին դնելով, ձեռքով ցոյց տուեց մոռնէջիմ-բաշու մօտ չորքոտանու նըման չորած, խայտաբղէտ հագուստով մի տղամարդի, գլխին շալի փաթով դրած. նրա մէջքը համետուած էր՝ մետաքսեայ կերպասի երեսով և ծոպերով մի փոքր փալանով: Դա պալատական ծաղրածուն կամ կատակաբանն էր, որ պաշտօն ունի զուարթացնել և ուրախ տրամադրութիւն ներշնչել արքաների արքային ամեն անգամ, երբ տրիւթիւնը պատում է նրան: Մի անգամ կատակաբանութեան համար Շահը, իբրեւ պատիժ, հրամայել էր միւրախօրին բերել տալ ախոռատնից՝ փոքրիկ շահադէսների հեծնելու փոքրիկ էշերի համետներից մինը և երբ համետը դրել էին «Հիւսնուլ-Մէմալիք»¹⁾ (այդպիսի մականունն էին տուել պալատական ծաղրածուին իր տղեկութեան համար) Մօլլա-Փասըմի մէջքին, Շահը առել էր. «Տեսնո՞ւմ ես, ինչ հիւսնալի խալաթ եմ տալիս քեզ»: Մօլլա-Փասըմը, օգուտ քաղելով ծաղրածուի իրաւունքից²⁾, անմիջապէս պատասխանել էր. — Շատ շնորհակալ եմ, որ ձեր մութարեւի թէնփուլին³⁾ ինձ արժանացնում էք: Շահը ստիպուած էր կլլել այդ վիրաւորական սրախօսութիւնը և ծածկելով զայրոյթը, քահնա ծիծաղել, ասելով. «Այս անգամ կատակդ լաւ տեղին ասացիր. պէտք է կրկնես սաղբաղամի առաջ ևս»: Եւ հրամայել էր անմիջապէս կանչել Հաջի-Միրզա-Աղասուն:

¹⁾ Երկրների գեղեցկութիւն: ²⁾ Արեւելեան երկրներում, ծաղրածունները ամեն տեսակ հանաք և սրախօսութիւն կարող են անել, և անանդութեան համաձայն, նրանք չեն կարող պատժի ենթարկուել նույն իսկ, եթէ սրախօսութիւնները վիրաւորական լինին թագաւորի համար: ³⁾ «Ենթահատր մարմնի ծածկոցը». չը պէտք է մոռանալ, որ Շահերը պարզեւ տալիս են իրանց անձնական զգեստներից, խալաթներից:

—Ա՛խ, Հաջի-Միրզա-Աղասի, շարունակ ծիծաղելով ասաց Մահմէդ Շահը, տես այս նզովից արմատը ինչ է ասում: շատ փեղեւ-սուխսան է. կրկնիր ասածդ:

—Աշխարհիս աղօթարանը շնորհ է արել ինձ խալթ տալով, որ ահա մէջքիս դրուած է. ես էլ արդ արի որ թէնփուշը մուրարէք է:

Սադրազամի դէմքը մռայլուեց. մի րոպէ նրա մըտքով անցաւ օգուտ քաղել ծաղրածուի այդ անլուր յանդգնութիւնից և ֆալախի հարուածները զգացնել տալ նրան այն բազմաթիւ վիրաւորական կատակների համար, որոնց ենթարկուել էր և ինքն պալատականների ներկայութեամբ, բայց խոնարհուելով աւանդական սովորութեան առաջ, որ անձեռնմխելի և անպատիժ դիրքի մէջ է դնում կատակաբաններին, նա փոխեց միտքը և կամեցաւ գրաւել Մօլլա-Գասըմի սիրտը:

—Ղուրբան, ասաց նա Շահին, Մօլլա-Գասըմի այդ պատրաստախօսութեան համար, արժէ իսկապէս նրան խալթ տուած փալանի համար իր նման հեղ մի աւանակ ևս բաշխել, որ վրան հեծած ման գայ մայրաքաղաքի փողոցներում:

—Աֆէրիմ ¹⁾, Հաջի-Միրզա-Աղասի, վրայ բերաւ ծաղրածուն, երևում է, որ բո գարշապարում աւելի խելք կայ, քան մեր մունէջիմ-բաշու գլխում: դու իսկոյն գուշակեցիր իմ իղձը, իսկ մունէջիմ-բաշին իր բոլոր աստղերի օգնութեամբ չը կարողացաւ գուշակել, որ այսօր ստիպուած կը լինի մուռտառ ջհուդների հետ մի ախոռում դարման ուտել:

Մունէջիմ-բաշին կաս-կարմիր կտրեց բարկութիւնից և կայծակնահար նայուածք ուղղեց կատակաբանին:

Շահը սաստիկ ծիծաղից համարեա թուլացել էր:

—Շուտ, շուտ, հրամայեց նա. դնա՛, Մօլլա-Գասըմ, միրախօռին ասան մի լաւ էշ տայ, տար կապիր տանդ: Մաղրածուն վեր թռաւ յանկարծ, վեր առաւ հա-

¹⁾ Վեցցիս:

մետը և էշի նման տռտինկ տալով, դուրս եկաւ սենեակից, նրան հետեւեց և մոենէջիմ-բաշին, սադրազամի մի ակնարկի վրայ:

Փիշիւրդէթները ներս բերին Էսրանէն—նախաւնթ-րիբը, որ բաղկացած է լինում բացառապէս պտուղ-ներէից և կանաչեղէնից—արծաթեայ մատուցարանների մէջ: Այդտեղ կար—կեռաս, թուր, սալոր, վարունգ և հազար-եքանիւ, որ պարսիկները մեծ հաճոյքով ուտում են դարնան, իբրեւ առողջարար և մաքրող բան-ջար իսթէնջիբիի ¹⁾ հետ:

Շահը սկսեց քեահու ուտել. սադրազամը չոքեց նրա առաջ և հանեց գօտուց թումարը, ասելով.

—Ղուրբան, կարեւոր արդեր ունիմ անելու և շտապողական:

Շահը գլխի նշանով յայտնեց որ կարող է սկսել:

Այդ միջոցին վարագոյրը բարձրացաւ և ներս մտաւ խափշիկ զուլը ականջից արծաթեայ օղեր—ստրկու-թեան նշանը՝ կախած: Հաստ, ածուխի նման սև, դուրս ցցուած շրթունքի արանքից երևում էին ձիւնափայլ սպիտակ ակռաները. գլխի խճճուած մազերը այնքան խիտ էին, որ աւելի նման էին մի կտոր թաղիքի, բան մարդկային մազերի: Նա խոր գլուխ տուեց և լուռ, արձանի նման անշարժացած՝ կանգնեց:

—Ի՞նչ կայ, ասաց Շահը:

—Ներքինապետը հրաման է խնդրում ձեր արեգակնափայլ աչքերի առաջ երևալ:

—Թո՛ղ երևայ:

Խափշիկը բարձրացրեց վարագոյրը և ձեռքով կանչեց ներքինապետին, որ սպասում էր թալարում:

Ներս մտաւ գիւրուկ, աչքերը փոքրիկ, երեսի կաշին եփած խնձորի տեսք ստացած, անմազ և անորոշ տարիքաւոր մի մարդ. առաջին ակնարկից կարելի էր կարծել, որ նա հազիւ 25 տարեկան մի երիտասարդ

1) Քացախի և մեղրի խառնուրդ:

լինի, մանաւանդ երբ լսուով էր նրա բարակ, սուր, կանացի ձայնը, բայց զննող աչքը իսկոյն կը նկատէր, որ նա ծերունի է, իսկ կերպարանքի անբնական յատկութիւնները կամ հակաբնական խոտորումները հետեւանք են այն անգութ և հակամարդկային գործողութեան, որին ենթարկուով են ներքինիները իրանց մանկութեան ժամանակ—ներքինացման:

Եւ սակայն այդ գիրուկ, դառնացած, հակաբնականացրած հեզ ու խօնարհ ծերունին ամենահզօր պաշտօնեան էր Շահի ամբողջ պալատում և հարիւրաւոր գեղունի, գեղածիծաղ, ջահէլ աղջկերք ու կանայք, որոնց համար երիտասարդները հոգի էին տալիս, դողում էին այդ ամենազօր ծերուկի առաջ և նրանից սպասում իրանց բախտը ու երջանկութիւնը. նա հարէմի տէրն էր ու իշխանը. նա Խօջա-բաշին էր:

Ներքինապետ Հուսէյն-աղան խոր գլուխ տալով Շահին, ձեռքերը ծալեց կրծքի վրայ և լուռ կանգնեց:

—Ի՞նչ կայ, Խօջա-բաշի, հարցրեց Շահը, ամեն բան կարգին է հարէմխանում:

—Ձեր շահնշահան ողորմութեան հովանին քանի որ տարածուած է մեր գլխին, թռչունը իր թևով, ջինը իր հմայքով և կախարդութեամբ մեր կողմերը մօտենալ չեն կարող. հարէմխանէն ուրախ, զուարթ, առողջ, ձեր թանկագին կեանքի համար աղօթելով է զբաղուած: Այիշա-խանըմը, Էնիս-ուլ-Դօվլէն¹⁾ համբուրելով ձեր գարշապարը, աղաչում է, որ այս գիշեր ձեր արևով լուսաւորէք նրան և իր հետ անցկացնէք. երկու նոր կաքաւող գեղեցիկ աղախիւններ են ուղարկել նրան Շիրազից, կամենում է, որ տեսնէք և մի քիչ զուարճանաք:

—Շատ լաւ, շատ լաւ, բարեւ արա Էնիս-ուլ-Դօվլէին և ասա, որ այս գիշեր իր հետն եմ. ես վաղուց ցանկանում եմ նրա մօտ լինել. ասա, որ ընթրիքն ևս իր մօտ կ'անեմ:

¹⁾ Զարդ պետութեան Շահի կանաչք ևս տիպոսներ են կրում:

—Թող Ալլահը և նրա մարգարէն երկարացնեն ձեր թանկագին կեանքը:

Եւ ներքինապետը յետ-յետ գնալով, դուրս եկաւ: Նրա ետեւից դուրս եկաւ և խափշիկ ղուլը. նա կանգնեց վարագոյրի առաջ թալարում, թոյլ չը տալու համար, որ ոչ ոք մտնի, տսելով, օր խալվաթ¹⁾ է. նա երևում էր անտարբեր, նոյն իսկ երբեմն-երբեմն խօսքեր էր ասում թալարում նստած փիշխըդմէթներին, բայց ականջը սրած՝ աշխատում էր լսել վարագոյրի ետեւից սադրաղամի և Շահի խօսակցութիւնը:

Ներսում, սադրաղամը սկսեց զեկուցանել Շահին մի առ մի իր արած կարգադրութիւնները, ստացուած առաջարկութիւնները, յիշատակագրերը, ոսկիները, այն ամենը ինչ որ առաւօտեան կարգադրուել էր փիշքար Մուշիր-օւլ-Միւլքի հետ: Շահը գլխի շարժումով հաւանութիւն էր տալիս սադրաղամի կարգադրութիւններին, կամ երբեմն սահա²⁾ էր դնում թղթերի վրայ:

—Այժմ պէտք է, արդ անեմ, ղուրբան, ասաց ձայնը ցածրացնելով սադրաղամը, որ Բէգլար-բէգին մի մեծ ծառայութիւն է մատուցել Ձեր Արքայական...

—Բէգլար-բէգին, ընդհատեց Շահը, ինչո՞ւ նրա մասին ամենից առաջ չը զեկուցեցիր, ինչո՞ւ այն մարդուկը սպանեց իրան. ի՞նչ եղաւ, քանի՞ փայտ խփեցին Բէգլար-բէգուն Ֆալախկայի մէջ:

—Դեռ Ֆալախկայի չեն կապել նրան, ղուրբան:

—Ի՞նչպէս. դեռ չեն կապել. ո՞վ համարձակեց չը կատարել իմ հրամանը:

—Ես արդէն հարկաւոր կարգադրութիւնները արել եմ, բայց կամենում էի առաջ մի կարևոր յայտարարութիւն անել...

—Ոչ, ոչ, առաջ Ֆալախկան, այս րոպէիս:

Սադրաղամը տեսնելով Շահի վճռողական հրամա-

1) Առանձնութիւն, զաղանի նիստ: 2) Սահի, ուղիղ. սահա զնել, նշանակում է վաւերացնել:

ներ, որ իր համար անակնկալ էր, ծափ տուեց:

Մտաւ խափշիկ ստրուկը:

— Ուղարկիր անմիջապէս Մուշիր-Միւլըին ասեն, որ Բէգլար-բէգուն բանտից հանեն և բերեն մեծ աւազանի մօտ, ֆէրրաշ-բաշուն էլ թող ասեն, որ բերել տայ ֆալախկէն և ճիպոտներ: Երբ ամեն բան պատրաստ կը լինի, իմաց տուէք մեզ:

Եւ մոռանալով ամեն զգուշութիւն, սադրազամը ասաց Շահին այնքան բարձր ձայնով, որ դուրս եկող խափշիկը լսեց առաջին բառերը:

— Ղուրբան, Բէհմէն-Միրզան պետական դաւաճան է, իսկ այդ մենք իմացանք շնորհիւ Բէգլար-բէգուն...

— Ի՞նչ, ի՞նչ ասացիր. եղբայրս ինձ դէմ դաւադրութիւն է սարքում, մրմնջաց Մահմէդ Շահը գունատուած, դողդոջուն ձայնով. Երկիւղը կարգացում էր նրա աչքերում և նրա հիւանդոտ դէմքը վշտալի արտայայտութիւն ստացաւ:

Խափշիկը շտապով հաղորդելով փոխըզէթներին մինին սադրազամի հրամանները, սկսեց վարագոյրի ետեւից զգուշութեամբ ականջ դնել:

— Բայց ի՞նչ փաստեր կան, նուազած ձայնով հարցրեց Շահը:

Սադրազամը պատմեց, ինչ որ Մուշիր-Միւլըը հաղորդել էր:

— Բայց շահզադէների նրա մօտ գնալը, ինչպէս և ոռոսաց թարգմանի նրա մօտ գալը, միթէ ապացոյց են, որ նա դաւադրութիւն է սարքում մեր դէմ. չէ որ կարող էին իբրեւ հիւրեր գնալ նրա մօտ—մի քիչ զայրացկոտ ձայնով հարցրեց Շահը:

— Դժբախտաբար, ես ունեմ մի ուրիշ փաստ:

— Աս՛՛՛՛՛, որն է:

— Բէհմէն-Միրզան չէ որ շարունակ աշխարհի աղօթարանիդ գլխացաւ էր տալիս իր խնդրագիրներով թէ դրամ չունի, խնդրում էր աւելացնել ուճիկը, և

մեծ գումար էր պահանջում վերագառնալու համար թաւրէշ վալիահդի հետ:

—Լաւ, յետոյ:

—Նա այսօր 50,000 բաճախու է ուղարկել ինձ նուէր:

—50,000 բաճախու քեզ նուէր...

—Այո, զուրբան:

—Եւ դու ընդունեցիր:

—Ընդունեցի, որպէս զի նրան բոլորովին միամըտ-
ցնեմ եւ դաւադրութիւնը երեւան հանեմ:

—Բայց ինչի համար է ուղարկել քեզ:

—Նրա փիշքարն ասել է, թէ այդ գումարը շահ-
դագէն տալիս է ինձ, որպէս զի բարեխօսեմ աշխար-
հիդ աղօթարանի առաջ, որ ձեր աչքը քաղցրացնէք նրա
վրայ եւ խնդիրքները կատարէք: Նս, զուրբան—շարու-
նակեց ծերունի սաղաղամը, ձեր հաւատարիմ ստրուկն
եմ, այդ 50,000 բաճախուն արքայական գանձարանը
պէտք է մոնի, իբրեւ դաւադրի փող:

—Լաւ, բայց հրտեղից է ճարել եղբայրս այդքան
մեծ գումարը:

—Ի հարկէ, քանի որ նա ինքն չունի, ուրեմն
նրան տուել են ռուսները, կամ ինգլիզները:

Շահի դէմքը բարկութիւնից եւ հոգեկան յուզմուն-
քից պղնձադոյն դարձաւ. նրա աչքերի մէջ փայլեց
վայրագ կատաղութեան կայծ:

—Ալլահ, Ալլահ, պոռաց նա, իմ հարազատ
եղբայրս ինձ դէմ դաւադրութիւն սարքի. բայց ոչ,
ոչ, ես չեմ հաւատում, այդ անկարելի է. նա շատ լաւ
գիտէ, որ այդպիսի խաղով իր գլուխը կը թռցնի: Միթէ
նա չը գիտէ Զիլլա-Սուլթանի վախճանը:

—Կամք ձեր արքայական կամքն է, բայց ձեր
հաւատարիմ ստրուկի խորհուրդն այն է, որ չարիքը իր
սաղմի մէջ խեղդենք:

—Ինչ, դու կամենում ես, որ ես նրան սպանել
տամ, ձեռքս եղբորս արեան մէջ թաթախեմ. երբէք:

—Հրամանն ձեր արքայական հրամանն է, ասաց խորամանկ ծերունին, ես իմ պարտքս կատարեցի, նախազգուշացրի:

Շահը խոր մտատանջութեան մէջ ընկաւ. գլուխը կախ դցեց. երբեմն թառանջ էր քաշում, երբեմն աղօթք էր միմնջում, երբեմն խոշոր սաթէ համրիչն էր գցում:

Առաջին անգամն չէր, ի հարկէ, որ նա գլխատման հրամանն պէտք է տար. քանի-քանի անգամ նա ստորագրել էր ֆիրմաններ, շատ անգամ նոյն իսկ բերանացի հրաման էր տուել «հանգստացնել», «խաֆա» անել¹⁾ այս և այն յանցաւորին, խանին, բայց հրամայել գլխատել իր սեպհական եղբօրը, հարազատ եղբօր արիւնը թափել, այդ անկարելի էր թւում նրան ձիւտ է, շահզադէներին, նշանաւոր պաշտօնեաներին չեն գլխատում, իբրեւ հասարակ ոճրագործներ, այլ կամ մի փոքրիկ ֆինջան թունաւորուած սուրճ են համեցէք անում, կամ բաղնիքի տաք աւազանի մէջ երակն են բանալ տալիս, կամ կուրացնում են և կամ ներքին նացնում: Երկու զգացումն կատաղի կռիւ էին մղում հիւանդոտ, ի բնէ բարեհոգի Շահի սրտի մէջ. եղբայրական զգացումը թելադրում էր չը թաթախել ձեռքը հարազատ եղբօր արեան մէջ. սեպհական անձի և թագի պաշտպանութեան զգացումը ներշնչում էր արիւնհեղութեան անհրաժեշտութիւնը. ինքն Ազրայիլ հրեշտակապետը թելադրում էր այդ Հաջի-Միրզա-Աղասու դէմքով. վերջապէս չէ որ իր նախորդները, իր հաւը, իր պապը այդպէս են վարուել. ո՞վ է մեղաւոր, ինչո՞ւ Բէհմէն-Միրզան տեղը հանգիստ չէ նստում, ինչո՞ւ ձգտում է զրկել իր աւագ եղբօրը, իր Շահին գահից և թագից, գուցէ և կեանքից: Երեւի այդպէս է գրուած նրա ճակատին. երեւի ավելը²⁾ եկել հասել է. այդպէս է

1) Իեղզել, 2) Մահուան ժամը. ամեն մարդի ավելը նախաորոշման տաժ է:

նախասահմանութեան կամքը. թող կատարուի ուրեմն ճակատագիրը. խեղճ եղբայր:

Շահը բարձրացրեց գլուխը. դէմքը մռայլ էր, յոգնած, աչքերը նուազած: Արդէն երեկոյ էր. արևը բաւական թեքուել էր. առանձնասենեակի բաց փէնջարայից ¹⁾ փչում էր պարտիզի զով և անուշաբոյր օդը. լսում էր աւազանների մեղմ խոխովիւնը: Շահը վեր կացաւ, խփեց ձեռքերին և ներս մտնող փիչխըդմէթին հրամայեց ջուր բերել նամաղի համար. այս անգամ բերին յախճապակեայ կոնք: Կատարելով որոշած լուացումն, նա սկսեց նամաղ կատարել, առաջուց մերկանալով իր վրայ գտնուած բոլոր զարդերից և գոհարներից:

Սադրաղամը նոյնպէս վեր կացաւ և լուռ կանգնած, մըմնջում էր զուրանից հատուածներ:

Երբ Շահը վերջացրեց նամաղը, նրա դէմքի վրայ երևում էր վճռականութիւն. նա արդէն վճռել էր անելքը:

Մութը սկսել էր կոխել:

«Ես չեմ կարող խաւարացնել եղբօրս կեանքը, ասաց նա սադրաղամին, բայց թող նա կուրանայ. ահա մատանիս,—և հանելով մատից արքայական մատանին, տուեց սադրաղամին.—վաղը յայտնիր իրան, որ իբր իր միջնորդութիւնները ընդունուած են և թող պատրաստութիւն տեսնի Թաւրէզ գնալու. նա կը միամիտուի. ապա մի գիշեր ուղարկիր Աբբաս-խանին, դահճապետի հետ, թող աչքերը հանեն. կուրացած՝ նա անդէն կը լինի: Ախ, Բէհմէն-Միրզա, Բէհմէն-Միրզա»:

Եւ Շահը արտասուեց:

Այդ միջոցին խափշիկ ստրուկը ներս մտաւ բաղմաճիւղ ոսկեայ աշտանակը ձեռքին, որ դրեց սենեակի մէջտեղ, իսկ կողքին՝ մի ոսկեայ մաղաշ ²⁾. ճարպէ մամի ճրագները աղօտ լոյս սփռեցին սենեակի մէջ. այդ

¹⁾ Լուսամաս ²⁾ Ունելիք, որով կտրում են ճրագի քիթը

աղօտ լոյսի փայլով, Շահի առանց այն էլ սաստիկ գունատուած դէմքը մեռելային գոյն էր ստացել. արտասուքը աչքերից շիթ-շիթ թափւում էին սև մօրուքի վրայ:

Խափշիկը լսեց միայն Շահի արտասանած վերջին բառերը, բայց նկատեց մատանու յանձնումը սադրազամին:

Այդ միջոցին մուէզլինի ղիլ ձայնը Շահի մղկիթի մինարէից խզեց տիրող ճնշող լուսթիւնը:

— Ֆէրրաշ-բաշին աղաչեց արդ անեմ, գլուխ տալով ասաց խափշիկը, որ ֆալախկան պատրաստ է, Բէգլար-բէգուն ևս բերել են բանտից:

— Հա, շատ լաւ, քիչ էր մնացել մոռանայի. գնանք սադրազամ, բրիլլիանտեայ ¹⁾ դահլիճը և տեսնենք ինչպէս են դաղում Բէգլար-բէգու ոտները—ասաց Շահը, ուրախացած կարծես, որ կարող էր բարկութիւնը թափել մէկի վրայ:

— Բայց, զուրբան, համարձակեց նկատել ծերունի սադրազամը, ես կարծում էի որ Բէգլար-բէգուն ներումն կը շնորհէք, քանի որ...

— Ոչ, ոչ, իր դորժած յանցանքի համար նա պէտք է պատժուի. հազարթը Աբբասը վկայ, որ եթէ նա լիովին բաւարարութիւն չը տայ այն խեղճ մարդուկին, նա կ'արժանանայ աւելի ծանր պատժի, իսկ խալաթ նրան կարելի է տալ վաղը, այն էլ քո խաթրի համար:

Իսկապէս Շահը սրտում դառնացած էր Բէգլար-բէգու դէմ. նա աւելի ուրախ կը լինէր, եթէ ոստիկանապետը երևան հանած չը լինէր Բէհմէն-Միրզայի դաւադրութիւնը. Շահի սրտի մէջ դեռ խղճի խայթը խօսում էր. դաւադրութեան ստուգութեան մասին կասկածի նշոյլը դեռ չէր անհետացել նրա մէջ:

Փիշիւղմէթը աշտանակը ձեռքին առաջնորդում էր Շահին սենեակների միջով, որոնք ամենքն էլ լուսաւոր-

¹⁾ Ադամանդեայ:

ուած լինելով ճարպէ կամ ճրագուի մոմերով, գրեթէ կիսամթութեան մէջ էին ընկղմուած. սագրազամը, ներքինապետը, էլիկադասի-բաշին հետեւում էին Շահին:

Իրիլլիանտեայ գահլիճը, ուր մտաւ Շահը, պալատի լաւագոյն դահլիճներէց մինն է, կից թանգարանին: Նրա առաջն է ամբողջ այդին, և հանդիսաւոր սէլամների ու ընդունելութիւնների ժամանակ Շահը սովորաբար այդ գահլիճումն է նստում փոքրիկ գահի վրայ: Ամբողջ առաստաղը և պատերը ագուցուած են հայերէնների փոքր կտորներով, որոնք լուսաւորութեան ժամանակ աղամանդի նման շողեր են արձակում և այդ պատճառով նա ստացել է «աղամանդեայ» անունը:

Գարնանային մեղմ, հովասուն երեկոյ էր. լուսինը իր ամբողջութեան մէջ գտնուելով, բարձրացած էր արդէն երկնակամարի վրայ և նրա արծաթափայլ լոյսը, տարածուելով ծառերի, ծառաստանների, վարդի թփերի ու աւաղանների վրայ, տալիս էր ամբողջ այգուն կախարդական, գիւթիչ տեսք: Բաց փէնջէրէից, որ սենեակի մի ամբողջ պատն էր կազմում, բուրում էր ծաղիկների, վարդերի անուշահոտութիւն և փչում էր մեղմիկ դեփիւռ. այդ փէնջէրէի առաջ, գահի վրայ, բազմեց Շահը:

Ուղիղ, դէմ առ դէմ ընկած է մեծ աւաղանը, նրա գլխի ծայրին, կանգնած էին մի քանի ֆէրրաշներ, որոնց մէջ դողդոջուն և գունատուած՝ Բէգլար-բէգին. մի քիչ հեռու, փէնջէրէի առաջ, կանգնած էր ֆէրրաշբաշին, ակնդէտ սպասելով Շահի հրամանին:

—Սկսեցէք, հրամայեց Շահը:

Լուսնի տարածած աղօտ լոյսով կարելի էր տեսնել թէ ինչպէս ֆէրրաշները գետին դլորեցին Բէգլար-բէգուն, հանեցին ոտքից կօշիկները և գուլբաները, վեր բաշեցին վարտիքները և բարձրացնելով ոտքերը, դրին ֆալախկայի մէջ: Սէլիմ-շաթիրը սկսեց ոլորել այն պարանը, որին պնդացրուած են ֆալախկայի տախտակները, զգուշանալով, ի հարկէ, շատ սեղմել: Դէմը դէպի

ПА-1665

երկինք ուղղած, ոտքերը բարձրացրած, Թէհրանի Թըշ-
ուառ ոստիկանապետը անշուշտ չէր կարող ազատել ու-
քի եղունգները թափուելուց և յետոյքի փափուկ միսը
արիւնազանգ լինելուց, եթէ Մուշիր-Միւլլը առաջուց
հրահանգ տուած չը լինէր ֆէրրաշներին ճիպոտների և
խարազանների գործածութեան մասին:

—Վայ, վայ, մեռայ, հոգիս դուրս եկաւ, ինձ գըլ-
խովդ պտոյտ տուր, ողորմած Շահ, բախշիր ինձ, զա-
լաթ¹⁾ եմ արել, քեզ զուրբան—ահա այն աղիողորմ ձայ-
ները, որ արձակում էր Բէգլար-բէգին, ամեն անգամ
երբ ճիպոտները բարձրանում էին օդում և իջնում ֆա-
լախկայի վրայ: Այդ ձայնը սկսեց հետզհետէ նուաղել,
որից Շահը համոզուեց, որ յանցաւորը, ուժասպառ է
եղել ցաւից և հարուածների սաստկութիւնից:

Ճիշդ այդ միջոցին սադրազամը սկսեց միջնորդել:
Շահը ձեռքով շարժումն արեց և ֆէրրաշ-բաշին
պռնաց. «Բաւական է. թող Ալլահը երկարացնի Շահի
կեանքը»:

Շահի բարկութիւնը իջել էր արդէն. նա սկսել էր
նոյն իսկ փոշմանել, որ այդպիսի խիստ պատժի ենթար-
կեց ոստիկանապետին: Դիմելով սադրազամին, ասաց.

«Սադրազամ, ներում եմ Բէգլար-բէգուն, ի նկա-
տի ունենալով նրա նախկին ծառայութիւնները: Թող
նա գոհացումն տայ, ինչպէս հրամայում է շարիաթը,
իր հարստահարած մարդի ընտանիքին, և վաղը վերա-
հաստատիր նրան Բէգլար-բէգութեան պաշտօնում ու
մեր սանդուղխանայից խալաթ թող ուղարկեն: Այժմ
ամենքդ մուրախաս²⁾ էք: Նս գնում եմ էնդէրուն:

Անմիջապէս ներքինապետը վերցրեց աշտանակը և
ընկաւ Շահի առաջը, որին այս անգամ հետևում էին
միայն խափշիկ ներքինիներ և էլիկ-աղասի-բաշին: Երբ
հասան հարամխանայի դռան, վերջինս կանգ առեց:
Շահը, ներքինապետը և ներքինիները ներս մտան հա-

1) Մեղանշել եմ: 2) Արձակուած էք:

բամխանայի բակը, վարագոյրը ցած ընկաւ և ծածկեց հասարակ մահկանացուների աչքից այդ խորհրդաւոր աշխարհի մուտքը: Էլիկ-աղասի-բաշին հէնց հարամխանայի դռան առաջ նստեց, փաթաթուած իր եափունջի մէջ և ամբողջովին զինաւորուած սկսեց հսկել, որ այլ ևս ոչ մի արարած ոտքը չը կոխի դռան շէմքից: Սիւյն նրա դիակի վրայով կարելի էր մտնել հարամխանան, իսկ հարամխանայում Շահի պահպանութեան պատասխանատուն ներքինապետն էր իր բազմաթիւ ներքինիներով:

Երբ Շահը հեռացաւ, սադրազամը շտապով իջաւ այդին, մօտեցաւ Բէգլար-Բէգուն, որ իր աղիողորմ ողբերն աւելի սաստկացրեց սվայ ոտներս, վայ ոտներս՝ լացով:

— Կաց, Բէգլար-Բէգի, գիշերից յետոյ ցերեկ կայ, խաւարից յետոյ լոյս, փոթորկից յետոյ խաղաղ օդ, պատժից յետոյ վարձատրութիւն:

— Շահը, թող Ալլահը պահպանէ յաւիտեան նրա տէրութիւնը և թագաւորութիւնը— իմ միջնորդութեամբ, հրամայեց վերահաստատել քո պաշտօնը. վաղը խալաթը կը ստանաս, այժմ գնա տուն. հանգստացիր և աղօթք արա աշխարհիս աղօթարանի արեւշատութեան համար:

— Մեծ Մարգարէն թող վարձատրէ քո բարերարութիւնդ. ես քո ստրուկն եմ և նուաստ սպասաւորն:

Սպա սադրազամը, դառնալով իր փիշքարին, ասաց. «Միւշիր-Միւլը, գնա Բէհմէն-Միրզա շահզադայի մօտ, արդ արն թէ Շահը կատարում է նրա բոլոր աղերսները և հրամայում է պատրաստութիւն տեսնել ու մինչև 4—5 օր գնալ Թաւրէզ, իր պաշտօնատեղին:

Խաիշիկ զուլը, որ ներկայ էր, գլուխը թոթովեց. նա արդէն գլխի էր ընկնում իր բոլոր տեսածից և լըսածից, որ Բէհմէն-Միրզային, այդ առատաձեռն, զուարճասէր և գեղեցիկ երիտասարդ շահզադային վտանգ էր սպառնում ժլատ, չար ոգի, բաւթառ (ինչպէս նա անուանում էր) սադրազամի լարած թակարդներից:

Այդ միջոցին, յանկարծ մտաւայ ծառից, գիշերային լուութեան մէջ լսելի եղաւ չարագուշակ բուռի անախորժ ձայնը։ Ամենքը սարսեցին։ Լանսլատճառ մեզանից մէկի օրը խաւարուելու էա, մտածեց ամեն մէկը և տխուր, տրտում ամենքը հեռացան։

Մի քանի րոպէից յետոյ ամբողջ պալատում տխրում էր գրեթէ գերեզմանային լուութիւն։

VII

Անցեալ դարի քառասնական թուականներին թէհւրանը գրեթէ ոչնչով չէր զանազանուում Պարսկաստանի միւս քաղաքներից. նոյն նեղ, գարշահոտ փողոցները անանցանելի անձրևի ժամանակ, նոյն ցեխի պատերը, մութ բազալիտները, որոնց մէջ տիրում էր նեխուած, ապականուած օդ, նոյն բաց ջրանցքները, որոնց մէջ կանայք լուանում են իրանց լաթերը, նոյն լճացած աւազանները, որտեղից ջրկիրները լցնում են ջրով իրանց թուլուղները¹⁾ և տանում ծախում բնակիչներին։ Բնական է, որ այդպիսի քաղաքում տարափոխիկ և վարակիչ հիւանդութիւնները անդադար կատարում են առատ հունձ, մանաւանդ մանկական աշխարհի մէջ։

Բամազան ամսի սկիզբն էր. երեք օր էր անցել Բէգլար-բէգու յիշողութեան մէջ անջնջելի տպաւորութիւն թողած այն նշանաւոր երեկոյից, երբ խաւարին յաջորդեց լոյսը և Բէգլար-բէգու գանահարուած մարմինը արժանացաւ արքայական խալաթի մէջ սփածանուելու։ Մոմապահութեան օրերն էին, երբ փողոցները, առաւօտից սկսած մինչև կէսօր, գրեթէ լուռ և դատարկ են լինում, որովհետև բնակիչները քնած են լինում, ամբողջ գիշերը անցկացրած լինելով կերուխումի մէջ։ Միայն կէսօրից յետոյ, սկսում են երեւալ փողոցներում մարդիկ և շուտով բոլոր մզկիթները լցում են

¹⁾ Ջրի տիկ

ազօթողներով. այդ մղկիթներում նշանաւոր քարոզիչները բացում են հաւատացողների աչքի առաջ այն երանաւէտ դրախտը, լի հուրիններով և փէրիններով, ուր մեղր և կաթ է հոսում գետերի տեղ, կամ անմահական ջուր, որ վերապահուած է բոլոր մուսլիմներին: Մըզկիթները լիքն են լինում ոչ միայն տղամարդիկներով, այլև կանանցով, որոնք կամ նստում են ծալապատիկ խտրներով ծածկուած յատակի վրայ առանձին, կամ նոյն իսկ խառն տղամարդկանց հետ, դէմբերը պինդ ծածկած իրանց ուրբանդներով և տըղած՝ իրանց չախուրների¹⁾ մէջ: Այդ դուրսեան մէջ կանայք կարող են խօսակցութեան մէջ մտնել տղամարդկանց հետ:

Արեւմուտին կամ էղանին երկու ժամ մնացած բաղմուլինը դուրս է խուժում մղկիթներից և այն ժամանակ փողոցները մի առանձին կենդանութիւն են ստանում: Ոգեւորութիւնը տիրում է բազարներում: ամեն մարդ, նոյն իսկ ամենաաղքատը գնում է շիրինի²⁾. և շիրինիվաճառների տօնն է բամազան ամիսը. զանազան տեսակ փէշմալներ, բահաթ լօխումներ, ղուրաբիներ, փախլաւաներ³⁾, նարազներ, այլեայլ կարկանդակներ պատրաստուած են ահագին քանակութեամբ և դարձեալ սպառողներին դժուար է լինում դոհացնել: Եւ ոչ միայն շիրինիվաճառները, այլ բոլոր վաճառողները — հացագործ, մսավաճառ, նպարավաճառ, պտղավաճառ, բոլոր բախկալները ընդարձակ և արդիւնաւոր առեւտուր ունեն բամազանի ամսին: Եթէ ժողովրդի միջակ և չքաւոր դասակարգը, սովորաբար, լի օրերում, բաւականանում է հացով, պանրով, կանաչեղէնով, մածուկով կամ թանով, բամազանին, նոյն իսկ աղքատը, աշխատում է անպատճառ միս, պտուղ, շիրինի ունենալ իր իֆթարի⁴⁾ համար: Բարեկեցիկ և հարուստ դասա-

1) Վարտիք, վրայի փոխան: 2) Քաղցրեղէն: 3) Շաքարեղէն խմորի տեսակներ: 4) Երեկոյան ընթրիքը ծովից լիտով:

կարգը արդէն պէտք է զեղիս, չոսյլ իֆթար ունենայ. իսկ մեծամեծները, գլխաւոր պաշտօնեաները, ինչպէս սադրազամը, սպասալարը, բէգլար-բէգին և այլ վիզիրները ըստմանի ամիսը ահագին ծախսեր են ստիպուած անել և հարիւրաւոր, հազարաւոր մարդկանց իֆթար տալ. այդ այն միջոցն է, որով նրանք ժողովրդականութիւն են ձեռք բերում, հռչակում իբրև «հացով» մարդիկ և գրաւում են մանաւանդ հոգեւորականութեան համակրութիւնը, որովհետև իֆթարին գալիս են, սովորաբար, աղքատ սէյիդներ, մօլլաներ, գէրվիշներ, թալաբաններ, որոնց անպատճառ փիլաւ պէտք է տրուի, իսկ այդ փիլաւը, օրինակ, սադրազամի տնում, պէտք է գոնէ հազար հոգու համար պատրաստուի, որովհետև առաջուց ամենեւին յայտնի չէ, թէ որքան հոգի կը գան։ Շատ վատ նշան է, եթէ իֆթարի եկող բոլոր անկոչ հիւրերին չը կարողանան գոհացում տալ։

Իֆթարից բացի կայ և սըհաբի—առաւօտեան ճաշը, որ ուտում են արեւածագից առաջ, որովհետև արեւածագից մինչև արեւամուտ այլ ևս ոչինչ չէ կարելի ուտել, ոչ խմել, ոչ ծխել. պէտք է խիստ ծով պահել, նոյն իսկ խօսքի ծով, եթէ կարելի է, չը խօսել, այլ միայն աղօթել։ Կարելի է երեւակայել, թէ որքան ահագին նեղութիւն և տանջանք է, երբ ըստմանը պատահում է ամառուայ ամիսներին. ամբողջ օրը, այն ևս այնպիսի տաք երկրում, ինչպէս Պարսկաստանն է, մի կաթիլ ջուր անգամ չը խմել, չը զովացնել պապականաժ բերանը, ի հարկէ, մեծ տանջանք է, բայց առհասարակ ժողովուրդը ստոյիկաբար կրում է այդ տանջանքը, ի փառս Ալլահի, և նրա մեծ մարգարէի ու 12 իմամների, աշխատելով նոյն իսկ արեւի կիզիչ ջերմութեան տակ, իսկ բարձր դասակարգը, սովորաբար, ընում է մինչև երեկոյ։ Իֆթարից յետոյ սովորութիւն է միմեանց այցելութեան գնալ, թէյ, սուրճ խմել, ղէյլան, չիբուխ քաշել և նոյն իսկ գործով զբաղուել։ Նոյն

կերպով վարւում են և կանայք, հարամխանաները. նրանք ևս յաճախում են մզկիթները, գնում են միմեանց այցելութեան, միմեանց մօտ իֆթարի և, առհասարակ, աւելի ազատութիւն են վայելում բամազան ամսին:

Կէսօրը նոր էր անցել. մուէզլինները նոր էին դարեւ իրանց խաչոտ ձայնով հրաւիրել մուսլիմներին վեր կենալ քնից և նամազը կատարել: Խիաբաներում կամաց-կամաց սկսում էր անցողաբէք. այս և այն խանութից դուրս էին գալիս քնաթաթախ մարդիկ, լուէլինը ձեռքին և մօտենում խիաբանի ծառերի տակով հոսող ջրանցքին ու պղպղկով, կատարում իրանց բնական կարիքը. ապա լցնելով լուէլինը նոյն ջրանցքի ջրով, վերադառնում խանութը և սաքուի վրայ սկսում իրանց նամազը:

Տօթը գնալով-գնալով սաստկանում էր դէպի Դար-վաղէ-Ղազուին տանող խիաբանի վրայ, թէև նրա երկու կողմերով տնկուած ծառերը, որոնց տակով հոսում էր առատ ջուր, բաւական զովութիւն էին տարածում: Այդ ծառերի մինի տակ, ջրանցքի վրայ կռացած, երկու կին, չարսաւներով կիսածածկուած, առանց քողի, լուանում էին ազտօտ լաթեր (օղանով¹⁾). մի քիչ ներքև ջրկիրները լցնում էին իրանց թուլուղները ջրով և ոռոգում խիաբանը՝ փոշին նստացնելու համար, կամ տանում ջուրը իրանց մուշտարիններին²⁾. Այդ ջրանցքից և գնում էր ջուրը մանր խողովակների միջով խիաբանի տների ջրամբարները: Մուսուլմանների կարծիքով հոսող ջուրը միշտ մաքուր և սուրբ է և նրա մէջ թափուող ազտեղութիւնները չեն կարող պղծել նրան. նոյն իսկ եթէ մի լճացած աւազանի մէջ սատկած կատու կամ շուն ընկնի, նրա ջուրը պիղծ չէ կարող համարուել, եթէ այդ ջրի բանակութիւնը, կշիռը եօթը լիտր է. այդ պատճառով և տան ջրամբարները լցնում են փողոցներով բաց հոսող ջրանցքներից, որոնց մէջ լուաց-

¹⁾ Մի տեսակ բոլս, որ գործ է տնւում սապոնի տեղ: ²⁾ Գնողներին:

ւում են աղտոտ լաթեր, լուացւում են նոյն իսկ մեռածների դիակներ:

—Եսասաման,—ասաց լուացք անող կանանցից աւելի տարիքաւորը իր կողքին լուացք անող մի խափշիկ կնոջ, որի ականջներից կախուած էին ստրկութեան յատկանիշ օղերը—ասում են տիրուհիդ, Լէյլա խանըմը, Իմամ-Ջումայի աչքի սիրելին է դարձել, ուղիղ է:

—Այո, Սանամ, ուղիղ է. Լէյլա խանըմի գեղեցկութիւնը համասեան խեղքից չի հանի. Իմամ-Ջուման շատ սիրում է նրան և կատարում է բոլոր նրա խընդիրքները:

—Այդ էլ բախտ է. բախկալ մաշադի Քէրիմի աղջիկը Իմամ-Ջումայի կինն է դարձել. միտիր մեր գըլխին, որ այդպիսիներն էլ խանըմ պէտք է դառնան:

—Իհնչ մեծ մարդի աղջիկն է քո խանըմը. հողը նրա չէշոտ երեսին. դեռ Լէյլա խանըմին չէս հաւանում, հօ քո խանըմիդ նման անզգամ չէ:

—Անզգամը, լիրբը քո խանըմն է, մոլորաշուրը ¹⁾ տանի նրան:

—Մոլորաշուրը քո խանըմին, բեզ տանի, բափթան:

—Ես եմ բափթառ. ան դու սե շուն, սպասիր տես քո հախից ինչպէս կը դամ. դու մոռանում ես որ իմ խանըմը Բէգլար-բէգու կինն է:

—Բէգլար-բէգին. Ձէնդ կտորի, թէ չէ քո ոտներն էլ այնպէս կը դաղեն, ինչպէս անցեալ օր դաղել են նրա ոտները: Բէգլար-բէգին ինչ շուն է Իմամ-Ջումայի առաջ...

Խափշիկուհին չը վերջացրեց. Սանամը քաշելով նրա գլխից չարշաւը, կպաւ ծամերից և Եսասամանը վայր ընկաւ մէջքի վրայ ջրանցքի ափին, թաց փոշու մէջ, ցեխոտուած:

«Վայ, վհայ»,—լսուեց խափշիկուհու աղաղակը և

¹⁾ Մեռեալ լուացող:

նա ձեռները տանելով դէպի Սանամի կողմը, չանգուեց նրա երեսը:

«Հարայ, հուրայ» — լսուեց մի այլ գողին:

Այլահը դիտէր, ինչով կը վերջանար երկու կանանց կռիւը, եթէ այդ միջոցին մի ֆէրրաշ վրայ չը հասնէր. «Հէյասըղներ¹⁾, անդգամներ, չէք ամաչում, փողոցում կռիւ էք սարքում, երեսներդ բաց. դէ, հաւաքեցէք ձեր լաթերը և կորէք այստեղից» — պոռաց մեր վաղածանօթ Սէլիմ շաթիրը, բայց յանկարծ նկատելով խափշկուհուն, փոխեց ձայնը և ասաց.

«Այդ դու ևս, Շասաման, էլի ինչ կռիւ ես սարքել»:

Սակայն Սանամը հազիւ տեսաւ Սէլիմ շաթիրին, որ ուրախացած կանչեց.

— Հաջի Սէլիմ, տես այս անդգամը ինչ աղբ է ուտում մեր աղայի մասին. դնա յայտնիր Իմամ-Ջու-մային, թող մի լաւ պատժի սրան, սև շէյթանին:

— Շէյթանը դու ես, — պատասխանեց Շասամանը և պատրաստուեց յարձակուել Սանամի վրայ, երբ մօտի տներից մի քանի կանայք դուրս գալով, վրայ թափուեցին և սկսեցին խաղաղացնել կռուողներին:

Այդ միջոցին խաբանի վրայ տներից մէկի դուռը բացուեց և մի քանի հոգի 8—10 տարեկան մի երեխայի դիակը դրած նաջաղի²⁾ վրայ, մօտեցան ջրանցքին ու նաջաղը դնելով ափին, սկսեցին լուանալ դիակը. մի ջահէլ կին, չարշաւի մէջ կիսախաթաթուած, մի քիչ հեռու կանգնած, աղիողորմ լացում էր:

— Խեղճ Աբհայեաթ, ասաց կանանցից մինը, մի-նուճար զաւակին կորցրեց. ախ, այդ անիծեալ բկացաւ. դնանք մխլթարենք:

Շասամանը և Սանամը ջահէլ մօր վշտի առաջ իսկոյն մոռացան իրանց թշնամութիւնը և նոյնպէս հե-

1) Անամօթներ, 2) Պատգարակ մեռածների համար:

տեւեցին միւսներին: Սակայն Սէլիմ շաթիրը յարմար ըսպէ գտաւ և ասաց խափշիկուհուն.

«Շուտով գնա տուն, ասա Լէյլա խանըմին, որ մի ժամից յետոյ կը լինեմ Զուլմա մզկիթում և կը սպասեմ իրան»:

Խափշիկուհին ժպտաց և գլխով համաձայնութեան նշան տուեց:

Սէլիմը մօտեցաւ մուրդաշուրներին, կանգնեց մի քանի ըսպէ և սալամ ասելով նրանց, շարունակեց ճանապարհը:

Իսկ աղտոտ լաթերը և դիֆտերիտով մեռած երեխայի դիակը մաքրող ջուրը հոսում էր անդադար կարկաչինով դէպի ջրամբարները և աւազանները:

Երբ Սէլիմ շաթիրը հասաւ Զուլմա մզկիթը, ուր այն օր պէտք է կատարուէր ուրբաթօրեան հրապարակական աղօթքը—սէլաթ ուլ-ջումէ—մզկիթը լի էր արդէն աղօթողներով և հաւատացեալները վաղուց կատարել էին իրանց երկու ըօքէթը¹⁾, ծերունի փիշնամէզ²⁾ մօլլայի ղեկավարութեամբ, բարձր ձայնով: Մէմբարի³⁾ վրայ բարձրացել էր մի երիտասարդ մօլլա և սկսել քարոզը: Սէլիմը հանեց դռանը կօշիկները, մտաւ ներս և աչք ածեց ամեն կողմ, տնոցեց, մինչև նկատեց մի խումբ կանանց, նստոտած տղամարդկանց մէջ, փաթաթուած չարշաւներում և երեսներն ծածկած քողով. այդ կանանց մէջ նա նկատեց մինը, որի ուրբանդը պնդացրած էր չարշաւի վրայ ոսկեայ ճարմանդներով, որոնցից կախուած էր մի երկար, կարմիր ժապաւէն: Սէլիմը մօտեցաւ կամաց-կամաց և նստեց այդ կնոջ կողքին: Իր միւս կողքին նստած էր մի ուրիշ կին, որը դարձնելով երեսը նրան և կէս-բանալով քօղը, սև, լայն և թանձր շրթունքների արանքից ցոյց տուեց ձիւնափայլ ակռաները և ժպտաց, աչքով անելով: Սէ-

¹⁾ Ուրբաթօրեան աղօթքը բաղկացած է լինում երկու ըօքէթից—երկրպագութիւնից: ²⁾ Նախաաղօթող: ³⁾ Ամբիոն:

լիմը միամտուեց, որ կողքին նստածը Լէյլա խանըմն է և, ուշադրութիւն չը դրաւելու համար, սկսեց ինքն ևս միանալ այն լացին և կականին, որ բարձրացրել էին հաւատացեալները, լսելով քարոզիչ մօլլայի պատմութիւնը Իմամ Հուսէյնի և Հասանի մարտիրոսական մահուան մասին: Լացելով, նա գլուխը տանում բերում էր, կռացնում և բարձրացնում, ինչպէս սովորաբար անում են մուսուլմանները աղօթելիս կամ շուրան կարդալիս:

«Առիժը—բացականչում էր ամբիօնից մօլլան— երբ իշաւ այն դաշտը, ուր ընկած էին իմամները, մարդկային լեզու ստացաւ, թնդացրեց սարերը, ձորերը, անտառները, ամբողջ օդը իր աղիողորմ ահեղ մռնչիւնով, տեսնելով իմամների արիւնաթաթախ մարմինները, դազանը, գիշատիչը լացեց, մենք ադամորդիներս, ինչ պէտք է անենք»:

—Վայ, վայ, ողբացին կանայք, կոծեցին տղա-մարդիկ:

«Վայ, վայ», կոծեց Սէլիմը և խօնարհեցնելով գլուխը գէպի գետին, ասաց Լէյլա խանըմի ականջին.

—Դձու ես, Լէյլա-ջան:

—Ես եմ, Սէլիմ-ջան, զուրբան բեզ:

—Լսիր, հասել է ժամը, որ մեր մուրադին հասնենք. հասել է ժամը, որ աղատուենք Իմամ-Ջումայից և իմա լինես:

—Ի՞նչպէս. պատմիր, պատմիր, զո՛ւրբան:

Եւ Լէյլան բարձրաձայն աղաղակեց. «Վայ, վայ, մաջլում¹⁾ Հուսէյն, վայ»:

—Լսէ՛լ ես ջհուդ աղլկայ, Եսթերի մասին:

—Լսել եմ, լսել. բէստ է մտել:

—Ես այնպէս կը սարքեմ բանը, որ Եսթերը ուղարկուի Իմամ-Ջումայի հարեմխանէն, քեզ մօտ, և այնտեղ մնայ, մինչեւ կ'որոշուի թէ մուսուլման է նա կամ

¹⁾ Իեղճ:

ոչ և համ կինը պէտք է լինի: Դու աշխատիր գրգռել Իմամ-Ջուամայի ցանկութիւնը, տուփանքը դէպի Եսթերը, գովելով նրա գեղեցկութիւնը. այդ տուփոտ ծերուկին ես լաւ ճանաչում եմ, նա այդպիսի թանկագին որսը ձեռքից բաց չի թողնի...

— Յետոյ, յետոյ:

«Վա՛յ, վա՛յ, մաջլում Հուսէյն, վա՛յ», նորից ողբաց Սէլիմ շաթիրը, և կռանալով շարունակեց.

— Յետոյ, յետոյ այն էլ կը լինի, որ ես Եսթերին յափշտակող սէյիդի նախանձը կը գրգռեմ, աչքը բաց կ'անեմ, թէ ինչի համար է Իմամ-Ջուաման պաշտպանում իրան և սէյիդը նրա ճաշը լաւ կ'եփի... մենք էլ մեր մուրազին կը հասնենք:

— Բայց սէյիդը ինչպէս կարող է տեսնել այդ բոլորը:

— Այդ ինձ թող, ես գիտեմ ինչպէս. դու ջհուդ աղջկայ հետ լաւ բարեկամացիր, իմ ասածը կատարիր, փնացածը ես գիտեմ:

— Լաւ, ղուրբան լինեմ այդ քեաքուլներին¹⁾, Սէլիմ-ջան:

— Ղուրբան այդ չինարի բոյիդ, Լէյլա-ջան:

Եւ երկուսը նորից սկսեցին. «վա՛յ, վա՛յ, Հուսէյն ջան»:

Քարողիչը վերջացրեց ողբը. ապա յայտնեց, որ կարեւոր խորհրդակցութիւն կայ և թող մուսլիմները ուշադրութեամբ լսեն:

«Դուք գիտէք, հաւատացեալներ, որ իսլամը ամեն տեղ և ամեն ժամանակ յաղթող է եղել. դուք գիտէք, որ անհաւատներից միայն երեք ազգի թոյլ է տուած մեր նուիրական շարիաթով դաւանել իրանց կրօնը, վճարելով որոշ հարկ և կատարելով որոշ պայմաններ. դրանք կոչուում են Էնլ-ուլ-գիսմէթ—հարկատու անհաւատներ—և դրանք են ջհուդները, քրիստոնեաները և

¹⁾ Խոպոպիք:

գերբները, թէեւ վերջիններին մի քանի օրէնսդէտներ չեն դասուած էնի-ուլ-զիմմէթի տարքը. բայց այդ երեքին էլ թոյլատրուած է իրանց կրօնի ազատ դաւանումը միայն այն պայմանով, որ հարկ վճարեն և մուսուլմանների դէմ ոչ մի յանցանք չը գործեն, նրանց տները բարձր տներ չը կառուցանեն, փողոցով զնալիս նրանց տեղ տան, չը հայհոյեն մարդարէին և նրա սուրբ օրէնքը, չը շնանան մուսուլման կնոջ հետ, հրապարակաբար զինի չը խմեն, խողի միս չուտեն և իրանց կանանց հետ պոռնկութիւն չը գործեն. եթէ նրանք, անհաւատները, բռնուեն այդ յանցանքների մէջ, արժանի են մահուան:

— Այո, այո, այդպէս է շարիաթը, լսուեցին հարկւրաւոր ձայներ:

— Բայց այդ էնի-ուլ-զիմմէթի մէջ ամենաստոր և արհամարհելի մի ժողովուրդ, Իսրայէլի որդիները, ջհուդները, յանդգնեցին այս օրերս մի անլուր յանցանք գործել. իրանց աղջիկներից մինը իր կամքով ընդունել է մեր սուրբ դէնը, ամուսնացել է մեր սէյիդներից մէկի հետ, մարդարէի ճէտի հետ, բայց ջհուդները փախցրել են նրան և այժմ բէստ են մտել Շահի ախոռատան մէջ ու նրա հետ բէստ է մտել և մի ջհուդ տղայ, որ իբր թէ աղջկայ նշանածն է. Իսլամ կինը այժմ ջհուդի հետ է, և ջհուդը, անհաւատը, նայում է իսլամ կնոջ երեսին, ու մենք ոչինչ անել չենք կարող: Իսլամի սուրբ օրէնքը ոտնակոխ է լինում և ում ձեռքով, մուռտառ ջհուդների ձեռքով:

— Մահ ջհուդներին, ջհուդ-բուշան անենք, ոռնաց բազմութիւնը. մենք կը ստիպենք բէստ մտածներին դուրս գալ:

Եւ մղկիթը դրդաց խուլ որոտմամբ, շփոթ, ժը-խորային աղաղակներով:

Երիտասարդ քարոզիչը նշան արեց, որ դեռ չէ վերջացրել:

— Դեռ չուտ է ջհուդ-բուշան սարքել. առաջ ա-

ռաջարկենք հրէաներին որ տան մեզ աղջկան, ինչպէս
և երիտասարդին, որովհետև, եթէ յայտնուեց, որ ե-
րիտասարդը խախտել է աղջկայ կուսութիւնը, երկուսն
էլ, իբրև պոռնիկներ, քարկոծ պէտք է լինեն: Եթէ
հրէաները չեն կատարի մեր պահանջը, այն ժամանակ
կը խնդրենք աղայից, որ ջհուդ-քուշանի ֆիլթով տայ:

— Սալավաթ, սալավաթ, թնդաց մզկիթը:

— Եթէ այդ յանցանքն ևս գործած չը լինէին
ջհուդները, նրանք արդէն շատ երես են առել. տներ
են շինում մուսուլմանների տներից բարձր, փողոցներով
գնալիս տեղի չեն տալիս մուսուլմանին, առաջ իրանք
են էլ-սէլամ-ալէյում ասում ¹⁾, նոր տաճարներ են
շինում, ձի են նստում, մեծ լապտերներով են ման գալիս
գիշերները, բոլոր առեւտուրը իրանց ձեռքն են գցել:

— Ջհուդ-քուշան, ջհուդ-քուշան, նորից ոռնաց
ամբոխը:

— Ուրեմն գնացէք, պատրաստ եղէք, յայտնեցէք
ամենքին և երբ հրէաները մեր պահանջը չեն կատարի,
Ալլահի օգնութեամբ մենք նրանց հախիցը կը գանք:

— Սալավաթ, սալավաթ, երգեց ամբոխը և գրոհ
տալով, սկսեց դուրս գալ մզկիթից:

Դուրս եկաւ և Սէլիմ շաթիրը. նա ուրախ էր և
գոհ. նրան յաջողուեց լսել իր սիրուհու ձայնը. նա մո-
տենում էր այն ըոպէին, երբ վաղուց սրտի մէջ կու-
տակուած վրէժխնդրութեան եռ եկող կիրքը պէտք է
յագուրդ գտնէր. նա ներկայ եղաւ քարոզին և իմա-
ցաւ դաւադրութիւնը, որ ուղղակի պէտք է նպաստէր
իր ծրագրի յաջողութեան: Պէտք էր շտապել և ամեն
բան յայտնել Բէգլար-բէգին մզկիթում անցած-դար-
ձածի մասին, այլապէս ոչ մի ֆէրրաշ, իբրև բարի
մուսլիման, չէր յայտնի նրան: Բազարները, փողոցները
արդէն կենդանութիւն էին ստացել. տօթը անցել էր:

¹⁾ Եէրիաթով ոչ-մուսուլմանները չը պէտք է առաջ ինքեանք ողջունի
այդ խռովերն արտառանեն, չը պէտք է նոր եկեղեցի, աղօթարան կա-
ռուցանեն, բարձր տներ շինեն:

երեկոն մօտենում էր. ամեն մի մարդ մի բան գնած փէշի տակին, թաշկինակի մէջ շտապում էր իր տունը. մրգավաճառը իր միրգն էր գովում, մսավաճառը խա- նութի առաջ մոմեր էր վառել, հասկացնելու համար, որ մսի գինը էժանացել է. քաղցրավաճառը մի առ մի նկարագրում էր իր քաղցրաւէնների յատկութիւնները. կանաչեղէն ծախողը գոռում էր, որ իր բանջարները թարմ են: Եւ դրանց բոլորի ժխորի, աղմուկի մէջ գէրվիշները իրանց քեսչգուլը ձեռքին բռնած, տապա- րը ուսին դրած, մէջքը ծածկած առիւծի կամ վագրի մորթով, ոտաբորիկ, կոնաձև գլխարկով, գզգզուած մազերով, «եա հագ», «եա հո» աղաղակներով թըն- դացնում էին օդը, և անցորդի բխտինները¹⁾, շահի- ները թափուում էին նրանց քեսչգուլների մէջ: Մի այլ տեղ, պատի մի որևէ սաքուի վրայ, մի կասր փսեաթի վրայ նստած մի մօլլա, առաջին դրած մի փոքր սնդուկ, երգելով և գլուխը տանել-բերելով, կարդում է զու- րանը. նա ֆալ բացող է և թալիսման գրող. նրա ա- ռաջ չորում են չբերք կանայք և խնդրում թալիսման անել, որ տղայ զաւակ ծնեն, կամ իրանց ամուսինները իրանց աւելի սիրեն, քան միւս կանանց, կամ ֆալ բաց անէ, արդեօք կը հասնի իր մուրազին: Մօլլան հանում է սնդուկից թալիսմանի թղթերը և եղեգնէ գրչով ինչ որ մի արիւնազանգ գոյնով նշաններ է խժբծում նրանց վրայ ու տալիս կնոջ, որ տանի կախի վզից կամ կարի թեւքից. ուրախացած կինը՝ կէս, մի, երկու զուան է գցում մօլլայի սնդուկը: Մի այլ տեղ, մի հէքեաթա- բան, գլխին ժողոված քսան-երեսուն հոգի, հէքեաթ է պատմում, կամ Պրդովսու Շահնամէից կտորներ է եր- գում: մի ուրիշը օձեր է պար ածում, թովում է նրանց այնպէս, որ փաթաթւում են շլինքին, առանց կծելու: Ահա և հինգ կոյրեր, որոնց առաջնորդում է մի վեցե-

1) Հինգ բխտին մի շահի է, իսկ շահին հաւասար է 1½ կոպէկի:

րորդ կոյր. առաջնորդը, գաւազանը շարժելով, առաջ է գնում, սկսում է մի աղօթք, միւսները կրկնում են. նրանց ձեռքում դնում են բխտիններ, և պարկերում գցում են հաց, պտուղ:

Յանկարծ լսուեց ձայներ. «Հեռու, երեսներդ դարձրէք, կուրացէք», և վայրկենապէս փողոցով անցնողները երեսները դարձրին դէպի պատերը, իսկ խառնութներում նստածները ձեռքերով փակեցին աչքերը: Անցնում էր Շահի հարէմխանայի կանանցից մինը, զարդարուած ջորու վրայ նստած, չարչաւում ծածկուած, բազմաթիւ ծառաներով, աղախիններով և ներքինիներով: Ընդունուած սովորութեան համեմատ, Շահի կանայք կամ աղջիկները անցնելիս, տղամարդիկ, ով և լինին, պէտք է երեսները դարձնեն և կամ աչքերնին փակեն. ով չէ կուրացնում աչքը, կամ երեսը չէ դարձնում, նրա ուսերը դաղւում են ֆէրրաշների ճիպոտներով:

Թէյատներում, զահվէխաններում (սրճատուն) արդէն սկսել են զէյլանները չաղ անել, թէյը, սուրճը պատրաստել, որ երբ թնդանօթը նետուի—ծովը բաց անելու նշանը—իսկոյն յաճախորդները կարողանան ծխել և խմել: Արդէն ժամանակն է. իսկոյն կը նետուի թնդանօթը, և փողոցները հետզհետէ դատարկւում են:

Շտապով, գեւանները ¹⁾ քաշած, գնում է Սէլիմ շաթիրը. նա աշխատում է թնդանօթը գցուելուց առաջ հասնել Բէգլար-բէգի տունը. նա կարողացել էր ճանապարհին մտնել Շահի ախուատունը և այցելել հրէաներին ու հաղորդել նրանց մզկիթի մէջ կայացած որոշումը, որի համար ծերունի հրէան դրել էր նրա ավում մի չշրաֆի—ոսկի և այժմ նա, ուրախ-ուրախ վազում էր Բէգլար-բէգի տունը,

1) Գանեփից պատրաստած սպիտակ կոշիկներ:

նրան ևս զեկուցանելու և նրանից ևս մի էնամ¹⁾ ստանալու:

«Լօթի, շատ ուրախ ես երեւում: Հը, ինչ կայ—հնչուեց յանկարծ Սէլիմի ականջին մի ձայն և մի ձեռք դրուեց նրա ուսին:

«Ս'հ, դո՛ւ ես, Իբրահիմ—ասաց Սէլիմը,—գնանք Բէգլար-բէգի տունը իֆթար անենք»:

—Է'հ, ինչ կը տան մեզ. այնքան բազմութիւն կը լինի, որ մեզ, Ֆէրիաշներին, կրծելու ոսկր անգամ չի հասնի:

—Դու եկ, կը տեսնես թէ ինչ իֆթար կ'ունենանք: Բէգլար-բէգին դեռ էնամ էլ կը տայ մեզ:

Երկու շաթիրները հաղիւ ոտները դրել էին Բէգլար-բէգու դռան շէմքի վրայ, որ թնդանօթը արծաղուեց:

Ծովը բացուեց. ամեն մարդ շտապեց մի ղէյլան ծխել, մի բաժակ թէյ խմել:

Բէգլար-բէգի տան դուռը բացուում էր մի մեծ պարտէզի վրայ, զարդարուած բազմերանդ, անուշաբոյր ծաղիկներով, վարդի թփերով և մի գեղեցիկ մարմարեայ աւազանով: Մի լայն քարեայ սանդուխ, աւազանի դէմ առ դէմ, տանում էր դէպի պատշգամբը, որից մտնում էր մի ընդարձակ թալարի մէջ, ամբողջովին հայեաղարդ: Թալարի վերին մասում, մի փոքր մետաքսէ գորգի վրայ ծալապատիկ նստած էր Բէգլար-բէգին, հագած Շահի խալաթը, մարդարտեայ ծոպերով և ականակուռ ճարմանդներով, որով նա վերահաստատուել էր Բէգլար-բէգութեան պաշտօնի մէջ: Թալարը լի էր զանազան կարգի մարդկանցով—սէյիդ, մօլլա, դէրվիշ, վաճառական, խան, ղինուորական, պաշտօնեայ, ամենքն էլ ականդէտ՝ իֆթարին: Ծառաները մատուցանում էին հիւրերին ղէյլան, թէյ, սուրճ:

1) Պարգէ, որ տալիս են մեծերը փոքրերին:

Բէգլար-բէգի դէմքը խորխտ էր և սպառնալից. ոչ ոք չէր կարծի, թէ դեռ երեք օր առաջ այդ հպարտ, խորխտ մարդը ֆալախկայի հարուածներն էր կերել ամենայն հեղութեամբ: Փիշքարը, չոքած առաջին, զեկուցումն էր անում, փսփսալով ականջին:

«Մսավաճառները, ասում էր նա, պատրաստ են հազար թուման տալ ձեզ, եթէ թոյլ կը տաք մսի դինը լիտրում երեք շահի աւելացնել:

— Երեքը շատ է, պատասխանում էր Բէգլար-բէգին կամացուկ, թող աւելացնեն երկու շահի:

— Ալլաֆները ¹⁾ խնդրում են թեթեւացնել տալ իրանց վրայ դրուած հարկը. ձեզ թագտիմ ²⁾ են անում 500 թուման:

— Շատ լաւ, արդ կ'անեմ սադրազամին:

Այստեղ ևս կատարւում էր նոյնը, բայց մանրանկարական ձևով, ինչ որ երեք օր առաջ տեսանք կատարուելիս սադրազամի առանձնասենեակում:

Սէլիմ-շաթիրը պատշգամբի վրայ բացուող փէնջարէի առաջ կանգնած, սպասում էր, երբ Բէգլար-բէգի աչքը ընկաւ նրան և ասաց.

— Հը, ինչ կայ, Սէլիմ շաթիր:

— Կարեւոր արդ ունեմ, հրաման տուէք զամ յայտնեմ:

— Ե՛կ:

Մտնելով թալարը, Սէլիմը չոքեց Բէգլար-բէգի առաջ և պատմեց ականջին Զումա մզկիթում լսածը:

— Աֆէրիմ, Սէլիմ, դու արժանի ես վարձատրութեան. հիմա լսիր. գնա խոհանոց, ասա այնտեղ քեզ լաւ իֆթար տան. ապա վեր առ հետդ ընկերներիցդ մի քաջ տղայ, գնացէք միասին Բէհման-Միրզա շահ-զադէի տան փողոցը և այդտեղ լաւ հսկեցէք ու ինչ որ տեսնէք, եկէք պատմեցէք ինձ: Զգո՛յշ կացէք, ձեզ չը նկատեն:

¹⁾ Փայտ, ածուխ, գարի ծախող: ²⁾ Ընծալում են:

—Աչքիս վրայ, ասաց Սէլիմը վեր կենալով և խոր
գլուխ տալով:

Իբրահիմի հետ իֆթարն վայելելուց յետոյ, եր-
կունն էլ կէս ժամից յետոյ դիմեցին դէպի այն փո-
ղոցը, ուր դռնւում էր շահադէի տունը:

ՇԱՀՐԻԱՐ

(Կը օտրումակուի)